

Den danske velfærdsstat

Klaus Petersen (red.): 13 historier om den danske velfærdsstat. Syddansk Universitetsforlag 2003, 180 s. Pris 198 kr. ISBN 87-7838-789-2.

Klaus Petersen har redigeret og Syddansk Universitetsforlag udgivet en særdeles vægtig, vigtig og lettilgængelig bog om den danske velfærdsstat og dens historiske baggrund. I sit forord og sin indledning gør Klaus Petersen rede for bogens formål og for den opgave, han har stillet en "række fremtrædende danske historikere og samfundsvidenskabelige forskere" (side 11). Formålet med bogen har været at "samle en række markante bud på den danske velfærdsstats historie i én bog og i en kort, polemisk form uden alt for mange krumspring" (side 7). På det grundlag har han bedt bidragerne om at gå ind til kernen i deres forskning på området og svare på spørgsmålet om, hvordan deres undersøgelser forklarer velfærdsstaten, dvs. "hvornår velfærdsstaten opstod, og hvad der drev den frem" (side 10). Klaus Petersen foretager selv en overordnet typologisering af mulige forklaringer, og ud fra den inddeler han bidragerens tekster i fire kategorier, hvor vægten lægges på følgende hovedtemaer: 1: religionens og kirkens rolle, 2: politik og arbejdsmarked, 3: kvinder og familiepolitik og 4: forholdet mellem det nationale og det globale. Han beskriver kort og klart det centrale i bidragene inden for de fire kategorier, og efter hans mening er bogens overordnede konklusion, at der har været mange veje til den danske velfærdsstat. Og han slutter sin indledning

med at stille sig selv det centrale spørgsmål, hvad vi kan bruge (disse) historier om velfærdsstaten til. Klaus Petersens svar er trefoldigt. For det første kan vi blive klogere på velfærdsstatens historiske forudsætninger og dermed forstå dens overlevelsesmuligheder bedre. For det andet kan vi mere kvalificeret reflektere over sammenhængen mellem velfærdsstaten og vores nationale identitet og de udfordringer, som kommer til os udefra. Og for det tredje bidrager de til vores forståelse af, at velfærdsstaten ikke er statisk, men foranderlig.

Klaus Petersen har således stillet opgaven til forskerne klart og præcist, og han har på en overbevisende måde beskrevet bogens formål, baggrund og indhold. Kan de inviterede bidragerdere leve op til hans intentioner?

De 13 bidragerdere er i bogens valgte rækkefølge: Carsten Selch Jensen, Uffe Østergaard, Tim Knudsen, Karin Lützen, Niels Jul Nielsen, Søren Mørch, Jørn Henrik Petersen, Søren Kolstrup, Cecilie Felicia Stockholm Banke, Hilda Rømer Christensen, Niels Finn Christiansen/Klaus Petersen, Bo Lidsgaard og Helle Porsdam. Alle har i deres forskning beskæftiget sig med velfærdsstaten og dens rødder, men de har gjort det ud fra meget forskellige synsvinkler, og det er der kommet meget forskellige svar ud af. Så på den måde fremtræder bogen som en bred, spændende og udfordrende vifte af velfærdsstatstolkninger. I flere tilfælde inviterer artiklernes indhold ligefrem til direkte komparative analyser, fx Karin Lützen contra Niels Jul Nielsen om vurderingen af velgørenheden og Cecilie Banke contra Hilda Rømer Christensen om befolk-

*Anmelderredaktion:
Søren Federspiel,
Carsten Frimand
Rasmus Mariager og
Anne-Lise Walsted*

ningskommissionens rolle og betydning.

Men skal jeg svare på spørgsmålet om, hvem jeg især holder med, dvs. hvis bidrag jeg synes bedst om, kommer jeg i vanskeligheder, fordi jeg må erkende, at mit eget svar på Klaus Petersens opgave naturligvis farver min opfattelse af bidragsydernes svar. Det er vel i virkeligheden i princippet altid en anmelders udfordring, men her synes den særlig stor, fordi det drejer sig om en problemstilling, som ikke overvejende er faglig, men mindst lige så meget politisk. Det gælder synet på, hvad der er det centrale i den danske model i forhold til andre landes modeller (universalisme, offentlig finansiering, medborgerskab, forebyggelse, den stærke socialstat, arbejdsmarkedsforhold, kvindernes rolle osv.), opfattelsen af periodiseringen (hvor vi finder velfærdsstatens rødder) og nært knyttet hertil historiesynet (hvad drivkræfterne var bag velfærdssamfundets etablering og udvikling – overvejende strukturelle forhold eller overvejende aktørernes virksomhed) og forståelsen af de centrale begreber i velfærdspolitikken (almisse, skøn, rettigheder, pligter, formynderi, overførselsordninger og socialydelse osv. osv.). For mig at se afspejler det særdeles forskelligartede indhold i bidragsydernes forståelse og prioriteringer, periodiseringer og historiesyn, at der er mindst lige så meget tale om politiske svar som faglige. En præcist stillet opgave afføder 13 helt forskellige svar ud fra bidragsydernes forskellige interesser og (faglige) ståsteder. Men det gør ikke bogen mindre spændende og læseværdig.

Hvis jeg kort skal karakterisere bidragene ud fra mine interes-

ser og mit ståsted, bliver det som følger. Nogle af bidragene forekommer mig at være for langt fra sagens nutidige og aktuelle kerne. Det gælder bidrag, som henter forklaringer i middelalderens religiøst betingede fattigforsorg (Carsten Selch Jensen), i Luthers lære om det direkte forhold mellem Gud og det enkelte individ (Uffe Østergaard), i præsternes og den lokale forvaltnings betydning (Tim Knudsen), i Venstres og gårdmændenes forsøg på at fastholde landarbejderne i en borgerlig ikke-socialistisk ideologi i slutningen af 1800-tallet (Jørn Henrik Petersen) og i amerikansk jura og dens påvirkning af danske forhold (Helle Porsdam). Andre bidrag er efter min mening ikke særlig nuancerede i deres fremstilling, men fokuserer ensidigt på ét forhold. Det gælder bidrag, som alene henter forklaring i velgørenhedsarbejdet i 1800-tallet (Karin Lützen), i velfærdsstaten som middel til at skabe ro og orden og undgå social uro, klassekamp og borgerkrig (Søren Mørch) og i ønsket om at skabe et stærkt indre samfund over for trusler udefra (Bo Lidegaard). Det gælder også den overdrevne vægt, som lægges på “den sociale ingeniørkunst” i 1930’erne med Jørgen S. Dich og ægteparret Alva og Gunnar Myrdal som centrale personer (Cecilie Banke) og i den sammenhæng tillige på den organiserede kvindebevægelses rolle (Hilda Rømer Christensen).

Men muligvis er min vurdering skæv, for bidragsyderne er jo netop blevet bedt om at præsentere kernen i deres forskning på området. Og det er netop det, som fører til bredden i bogen.

Ud fra min interesse og mit ståsted vil jeg fremhæve tre bi-

drag: Niels Jul Nielsens, Søren Kolstrups og Niels Finn Christiansen/Klaus Petersens. Niels Jul Nielsen fremhæver udfyldningen af reguleringstomrummet på arbejdsmarkedet efter laugenes udvikling som væsentlig for velfærdsstatens udvikling gennem 1900-tallet. Septemberforliget i 1899 blev et vellykket omdrejningspunkt og startskud for en udvikling mod et velorganiseret arbejdsmarked, hvor staten i stigende grad bidrog til at sikre den sociale stabilitet. Søren Kolstrup mener, at velfærdsstatens rødder først og fremmest skal findes i den kommunesocialisme, som udvikledes i de røde industribyer med socialdemokratisk flertal i begyndelsen af 1900-tallet, bl.a. Esbjerg og Nakskov. De kom til at virke som laboratorier for en senere social- bolig- og skolepolitisk lovgivning. Niels Finn Christiansen og Klaus Petersen argumenterer solidt og veldokumenteret for, at den egentlige velfærdsstat først blev opbygget efter 2. verdenskrig, og at Socialdemokratiet har været hovedarkitekten, ofte politisk støttet af Det Radikale Venstre.

Men læs hele bogen. Den skal opleves i sammenhæng.

Vagn Oluf Nielsen

Bevægelser i demokrati

Flemming Mikkelsen (red.), Bevægelser i demokrati. Foreninger og kollektive aktioner i Danmark, Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag 2002. Kr. 248,-. ISBN 8779340369.

Det var bønderne i Norden, der førte parlamentarismen til sejr og skabte det politiske

demokrati, og det var arbejderbevægelsen, der udbyggede det politiske demokrati til et socialt demokrati. Sådan skrev Hartvig Frisch i sit nordiske forord til "Pest over Europa" der udkom første gang i 1933. Der er ingen tvivl om, at de organiserede folkelige bevægelser, bondebevægelsen og arbejderbevægelsen, har spillet en stor rolle i udformningen af de nordiske demokratier. For mange står 1950'erne som et højdepunkt i det "Forenings-Danmark", der også er et centralt begreb i den almindeligt udbredte forståelse af demokratiseringsprocessen i de nordiske lande. De folkelige bevægelser har bidraget til at skabe et samfund med en mere ligelig fordeling af værdier og politisk indflydelse, som det påpeges i indledningen til denne udgivelse fra "Magtudredningen", som Flemming Mikkelsen har redigeret.

I bogens indledning præciserer Flemming Mikkelsen imidlertid, at det ikke er bogens formål at sige noget om, hvorvidt foreningslivet stadig er levende og har det godt i Danmark. Bogen har i stedet fokus på konflikt- og protest-perspektivet og på spørgsmålet om de sociale bevægelser betydning for den demokratiske proces i det moderne samfund. Formålet er at indfange dynamikken i samspillet mellem sociale bevægelser, individ og samfund. Sociale bevægelser og kollektive aktioner er to centrale begreber i bogen.

Ikke desto mindre behandler nogle af bogens bidrag spørgsmålet om foreningslivet i Danmark, bl.a. Jørgen Goul Andersen afsluttende kapitel om "Danskernes deltagelse i foreningsliv og græsrodsbevægelser 1979 – 2000", Jørn Hansens ar-

tikel om idrætsforeningerne i det tyske og danske mindretal i Nord- og Sydslesvig fra 1939 til i dag, der afslutningsvis mere bredt diskuterer sammenhængen mellem foreningsliv og demokrati i grænselandet, samt Mustafa Hussains bidrag om de etniske minoriteters politiske organisering i Danmark, hvor der argumenteres for, at der trods indvandrerorganisationernes opblomstring fortsat eksisterer en række institutionelle faktorer, der begrænser de etniske minoriteters demokratiske deltagelse; ikke mindst eksklusionen fra arbejdsmarkedet og massemedierne har betydning. Alle tre er gode og interessante undersøgelser, og i følge Jørgen Goul Andersen synes det heller ikke at stå så galt til med "Forenings Danmark". "Målt på medlemskab har foreningsdeltagelsen været svagt stigende op gennem 1980'erne og 1990'erne", påpeger Jørgen Goul Andersen. Dermed bekræfter han den tidligere undersøgelse fra det såkaldte "Demokratiprojekt", som Goul Andersen også deltog i. Selv om deltagelsen i græsrodsaktiviteter har været svagt faldende i 1990'erne, ligger den dog markant højere end i 1979. Goul Andersens undersøgelse af danskernes deltagelse i foreningsliv og græsrodsbevægelser i perioden 1979 – 2000 kan således ikke bekræfte, hvad der måtte være af pessimistiske opfattelser af, at deltagelse i foreningslivet skulle være gået tilbage.

Flemming Mikkelsen har selv bidraget med to store kapitler i bogen. I det første får vi en kompetent indføring i den nyere teoriudvikling om kollektive protestaktioner og sociale bevægelser i Europa efter 2. verdenskrig, med udgangspunkt i de tre teo-

retiske traditioner som Flemming Mikkelsen har sammenfattet som solidaritets-, sammenbruds- og afsavnsforklaringerne, frem til ressource-mobiliserings-teorien, og derfra videre til de nye teorier om de nye sociale bevægelser og kollektive politiske identiteter. I det andet giver Flemming Mikkelsen en oversigt over kollektive aktioner og politiske bevægelser i Danmark efter 1945. Det er nok værd at holde fast i, at det gennem hele perioden fra 1945 til 2000 er "den velordnede forsamling af mennesker, der på fredelig vis giver deres utilfredshed til kende", der dominerer billedet. Perioden deler sig i to hovedfaser. I den første ligger hovedvægten på bevægelser og konflikter på arbejdsmarkedet (arbejdskonflikter, demonstrations-strejker og fysiske blokader) fra 1945 frem til 1968. Udviklingen ændrede karakter efter 1968, hvor det i højere grad blev de nye sociale bevægelser, der tegnede billedet. De nye sociale bevægelser tog mere aktivistiske protestformer i anvendelse, og det var ikke mindst de unge, der gik på barrikaderne. Da protestbølgen mistede energien i midten af 1980'erne, øgedes den relative andel af mere voldsomme aktioner. Gennem hele perioden har der dog været et snævert sammenfald mellem arbejdskonflikter og protestaktioner, hedder det. Afsluttende er der nogle forholdsvis kortfattede bemærkninger om "bevægelsernes gennemslagskraft og indflydelse på samfundet i øvrigt".

Søren Hein Rasmussen diskuterer i sin artikel centrale spørgsmål om politisk indflydelse og påvirkning, hvor han indledningsvis påpeger nødvendigheden af ikke at sætte for skarpe

skel op mellem forskellige typer af politiske organisationer. Den enkle pointe, at partier og interesseorganisationer ofte var (er) repræsenteret i græsrodsorganisationer, hører med i billedet af politik i et moderne samfund. Det betyder ikke, at græsrodsorganisationer blot er "frontorganisationer" for andre "baggrundsorganisationer". Søren Hein Rasmussen diskuterer i sit udmærkede bidrag på et mere overordnet niveau græsrodsorganisationernes betydning for og rolle i demokratiet, deres virkemidler og måder at arbejde på.

Derudover rummer bogen nogle mere konkrete undersøgelser. René Karpantschof og Flemming Mikkelsens kapitel om den københavnske beboerbevægelses udvikling fra slumstormere i 1970'erne til bz-bevægelse i 1980'erne og "autonome" i 1990'erne er spændende læsning. Her skildres eksempelvis, hvordan fristaden Christiania kom til verden i begyndelsen af 1970'erne. De to forfattere ser denne bevægelse som et udtryk for, hvordan den venstreorienterede storbyungdom (i København) kæmpede en kamp for "autonome rum", for nogle "alternative bolig og ungdomsstyrede frirum" i byen. I Bolette M. Christensens kapitel om beboerbevægelsen på Nørrebro, med Nørrebro Beboeraktion i fokus, ser vi et eksempel på en lokal selvorganisering og "en demokratisk netværkskultur", som udtrykker en bredere funderet beboerbevægelse, som ikke er funderet alene i de unge. Den aalborgensiske historie, som skildres af Niels Nørgaard Kristensen i "Kampen om Fedtebrød", handler om noget helt andet – en helt speciel subkultur og deres kamp mod det etablerede

politiske system for at beholde deres værtshus.

Efter læsningen sidder man tilbage med et lidt diffus og noget flimrende billede af magt og indflydelse i det moderne "Forenings-Danmark". Bogen består af en række hver for sig læseværdige, informative og interessante bidrag, men det er på sin plads at stille spørgsmålet, om de tilsammen giver et billede af eller et klart bud på, om der i efterkrigstidens danske samfund er opstået nye former for "kollektive identiteter" (for nu at bruge bogens eget begreb), som ikke er repræsenteret af de eksisterende foreninger, og som derfor griber til nye aktive protestformer? For det er vel grundlæggende den problemstilling, som bliver rejst i denne del af Magtudredningen. Det er ikke alene et spørgsmål om repræsentativitet, selv om det også gør sig gældende. For det er ikke kun unge i københavnsområdet, der har taget mere militante aktionsformer i brug. Det ville også have været interessant, hvis nogle andre og forskelligartede eksempler var blevet belyst; det kunne være fiskerne og deres aktioner i de jyske havne eller blot repræsentanter for grupper med andre aldersmæssige, økonomiske og sociale karaktertræk.

I Magtudredningsprojektet bliver foreningsproblematikken, interesseorganisationernes rolle, kvinder som kollektive aktører, etniske minoriteter m.fl. taget op i andre af de mange projekter, men i et tidsskrift som *Arbejderhistorie* skal det da bemærkes, at det ville have været interessant med en undersøgelse af den faglige ungdom og den nye lærlingebevægelse, der fra 1970'erne forenede tilhørsforholdet til den

gamle bevægelse med en særdeles aktivistisk linje.

Man sidder også tilbage med en uklar fornemmelse af, hvorvidt disse aktioner og nye protestformer overhovedet har haft nogen betydning for det politiske liv i Danmark. Har de givet resultater? Har de gjort en forskel? Som udgangspunkt for en sådan diskussion må det tages i betragtning, at kollektive aktioner og demonstrationer fra starten har haft både en intern og en ekstern funktion, og der er næppe nogen tvivl om, at de nye sociale bevægelser har gjort en forskel for dem, der indgik i og blev en del af dem. Det synes jeg også bekræftes af bidragene i denne bog. Den eksterne virkning er mere usikker og mindre belyst. Det er min egen klare fornemmelse, at beboerbevægelsen i 1970'erne og 80'erne har haft stor betydning for boligpolitikken i København og andre større danske byer. Det er også min klare fornemmelse, at det var anti-atomkraftbevægelsens fortjeneste, at vi slap for a-kraft i Danmark, eller at den i det mindste var en helt afgørende med- og modspiller. Men det er netop fornemmelser. Jeg kunne med andre ord have ønsket mig nogle flere historiske undersøgelser af de nye sociale bevægelser, som kunne bidrage til et mere velfunderet billede af disse bevægelseres rolle for demokratiet og betydning i det politiske liv i slutningen af det 20. århundrede. Det er jo ikke sådan, at der her ville være behov for at starte på bar bund; de første større undersøgelser foreligger allerede, f.eks. Søren Hein Rasmussens *Sære Alliancer. Politiske bevægelser i efterkrigstidens Danmark* (1997), plus flere mere afgrænsede undersøgelser

af atomkraftmodstanden og miljøbevægelserne o.s.v., Der er meget mere at komme efter på det område, og det ville bestemt også have været en relevant opgave for Magtudredningen.

Knud Knudsen

Farlig ungdom

Hans Sode-Madsen: Farlig ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen 1945-1970. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2003. 242 s., ill. 228 kr. ISBN 87-7934-041-5.

Livsbetingelserne for forskellige tiders ungdom har grundlæggende været uens, alligevel er der vilkår, der forener alle tiders ungdom – et af dem er omverdenens frygt for de unge. Ungdommen er fremtiden, og dem der skal bære samfundet videre, men hos mange voksgenerationer har der været en forestilling om, at netop deres tids ungdom ville fejle i forhold til denne opgave.

Hans Sode-Madsens bog "Farlig Ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen 1945-1970" handler om ungdommens kamp for politisk, social og økonomisk anerkendelse. Den har som sine to centrale omdrejningspunkter ungdommen og den ungdomskommission, der blev nedsat i 1945. Forfatteren behandler den nye situation, der opstod efter 1945, hvor ungdommen kommer til at fremstå som en særlig samfundskategori med egne ønsker og behov. Samtidig redegør han for Ungdomskommissionens opståen, virksomhed og resultater.

Bogen er en del af serien Magtudredningen, og dens ind-

hold er baseret på forskningsmateriale fra dette projekt, hvis udgangspunkt er Folketingets beslutning i 1997 om at nedsætte en forsamlingskommission, der kunne gennemføre en analyse af demokrati og magt i Danmark. På den måde bliver et af målene med værket altså at undersøge de magtstrukturer, der var at finde i samfundet i den periode, hvor Ungdomskommissionen eksisterede, og klarlægge, hvilken betydning disse strukturer havde i forhold til kommissionen og dens arbejde.

For at komme nærmere en forståelse af magtforholdene griber Hans Sode-Madsen fat i nogle konkrete problemstillinger, som han belyser i bogen. Han ønsker at efterprøve om Ungdomskommissionens anbefalinger, forslag og henstillinger blev fulgt – altså om kommissionen havde indflydelse på politikken. Derudover sætter han som mål, at undersøge om udviklingen i kommissionen, der med hans ord gik fra at udgive små, arrige betænkninger til store og tilsyneladende tamme redegørelser, var udtryk for en afmattelse i kommissionen selv, eller om udviklingen var forårsaget af, at kommissionen tilpassede sig tidens politiske forhold.

Bogens udgangspunkt er en noget kritisk indstilling til Ungdomskommissionen og dens arbejde. I indledningen foreslår forfatteren, at Ungdomskommission ses som et elitens projekt, en præmie fra det politiske etablerement til en ungdom, der ydede modstand under besættelsen, eller opfattes som en parlamentarisk syltekrukke beregnet til at passivisere ungdommen. Ved at tage fat i de betænkninger, som kommissionen udsendte om f.eks. bolig- og uddannel-

sesforhold, og vurdere, hvordan de blev modtaget af politikerne, samt hvordan den generelle indstilling var til kommissionens arbejde, viser Hans Sode-Madsen, at datidens politikere forstod vigtigheden af at foregive at kommissionen var i besiddelse af en vis magt, men at dens reelle indflydelse var begrænset. Det kritiske udgangspunkt bliver derfor ikke gjort til skamme, men snarere bekræftet i analysen af kommissionens virke.

Som læser får man dermed en fornemmelse for det politiske spil, som udspiller sig i forbindelse med oprettelsen af Ungdomskommissionen og i de følgende år. Forfatteren beskriver, hvordan forholdet mellem de forskellige ministerier og nogle af datidens fremtrædende politikere fungerede. Vi ser, hvordan politikerne vogtede over deres territorier f.eks. i forbindelse med spørgsmålet om, hvem der skulle repræsenteres i Ungdomskommissionen.

Men "Farlig Ungdom. Samfundet, ungdommen og ungdomskommissionen 1945-1970" handler om mere end ungdommen og dens kvaler i forhold til den politik, der blev ført overfor den. Den drejer sig i høj grad om Danmarks politiske og sociale tilstand efter 2. verdenskrig. I bogen fremlægges efterkrigstidens store spørgsmål om, hvordan man sikrede sig en politisk og økonomisk demokratisk udvikling, og det er tydeligt, at i meget af kommissionens arbejde – og i den måde, hvorpå politikerne forholdt sig til kommissionen – er dette spørgsmål konstant nærværende.

Bogen er opbygget, så de 11 kapitler kan inddeles i tre dele. De første fire kapitler omhandler de krav og løfter, der gik forud

for kommissionens nedsættelse i 1945. Her er det især D.s.U.s rolle der belyses. Man kan undre sig over, hvorfor de andre politiske ungdomsorganisationer kun nævnes flygtigt, men forfatteren begrundet det med, at nogle af dem ikke havde egentlige programmer, og andre alligevel lå meget tæt op af D.s.U. i forbindelse med de ønsker, de havde til et fremtidigt samfund. I de næste par kapitler beskrives de første år af kommissionens liv, nemlig årene 1945-1947. Her er det netop nogle af de betænkninger, som forfatteren kalder for små og arrige, der diskuteres, og vi ser, hvordan politikerne forholdt sig til kommissionen arbejde. Bogens sidste del drejer sig om de store betænkninger fra kommissionens sidste år. Med et sådan indhold tilstræber forfatteren altså en kronologisk gennemgang af Ungdomskommissionens historie. Herunder har han dog valgt at inddele hver tidsperiode i tematiske afsnit om f.eks. uddannelsessituationen og værnepligten. Denne overskuelige opbygning stemmer godt overens med forfatterens mål om at skrive en bog, der kan læses og forstås af andre end blot hans kollegaer. Med et enkelt og flydende sprog lever han op til sin målsætning.

På bogens sidste linier fremhæves det, hvordan D.s.U. under valgkampen i 2001 fremsatte et ønske om ungdomsråd i kommunerne, og det tilføjes, at dagens politik ikke nødvendigvis er døgnets politik. Ungdommens ønske om mere og tidligere indflydelse i samfunds spørgsmål er altså stadig tilstedeværende. Fle- re ungdomsorganisationer anbefaler i dag, at valgdeltagelsesalderen nedsættes til 16 år. Diskussionerne fra "Farlig ungdom" er

ikke forældede, og bogen kan således bruges som et eksempel på, hvordan forhold i fortiden kan hjælpe os til bedre at forstå vores egen tid. Man kan så overveje, om nutidens unge modnes tidligere, end de gjorde det for 50 år siden, eller om det blot handler om, at vor tids unge i en tidlig alder ser modne ud.

Jeanette From Dack

På kaffebar

Kaffebar – Et stykke dansk arbejderkultur på retur. Småbutikker og -virksomheder i Danmark nr. 4. Video produceret af Karsten Biering for Center for Arbejderkulturstudier og AV/ITV-Afdelingen Københavns Universitet Amager. Varighed 45:32 minutter, ISBN 87-91124-02-6.

Karsten Biering har siden begyndelsen af 1990'erne benyttet videomediet til at publicere sine undersøgelser af virksomheder. Det begyndte med Cathrinesminde Teglværk på Broager, siden kom syv bånd om Færgerne på Storbælt, og nu er nr. fire i serien Småbutikker og -virksomheder færdig. De undersøgte virksomheder har alle et skær af forgangne tider over sig og synger på sidste vers: Med spritbåden M/S Hansaline på Flensborg Fjord, Sonny's Auto – Et værksted på Amager, Høj Kro – En familievirksomhed i Vestslesvig og senest et bånd om de sidste københavnske kaffebarer.

Der er interviews med indehavere og kunder i syv af de otte tilbageværende kaffebarer i København, og man får i alle interviews slået fast, hvad en rigtig

kaffebar er: Et ydmygt sted med servering af kaffe og vand (nogle steder også øl), morgenmad og frokost med smørrebrød og en eller et par varme retter. Prisen for den varme ret holdes nede under 50 kr. for et ordentligt frokostmåltid, så håndværkere, montører, fiskere og pensionister kan overkomme det. Nogle kommer hver dag, andre et par gange om ugen. Der gøres en del ud af at fortælle, hvad en kaffebar ikke er: Ingen spillemaskiner, der giver støj omkring sig, og ingen fremmed mad. Det er ren gammeldags dansk madkultur, også hvis indehaveren er fra Vietnam.

Ideen med kaffebarer kom fra USA i 1930'erne, en af de ældste af de portrætterede kaffebarer åbnede på Børnehjælpsdagen 1934, og antallet toppede i 1955 med 114 i København. Kundekredsen har altid været arbejderklassen, og det er derfor relevant at foretage en undersøgelse og dokumentation som denne. Produktionen er af professionel kvalitet, tempoet er roligt. Man hører ret meget til interviewerens uden at se vedkommende; det ville have været høfligt lige at præsentere sig, uden dog at gå tv-"historikere" i bedene.

Det er ikke dokumentarfilm, men dokumentation på video. De medvirkende personer er ikke blevet instrueret, men agerer blot i deres sædvanlige rolle som gæst eller arbejdende i kaffebaren. En videoproduktion som "Kaffebar" koster 250.000 kr. at lave; dyrt i forhold til at skrive en bog, men økonomisk sammenlignet med at tage et fuldstændigt interiør ind på et museum, med hvad dertil hører af opmåling og registrering af genstande. Her får man den ekstra dimension med, at livet på det pågældende sted også er med i

dokumentationen, ikke blot interøret.

Målgruppen for videoen er netop arkiver og museer; i universitetskredse, hvor traditionen byder at bruge det skriftlige ord, er der ikke megen prestige i at publicere på video. De fleste tv-stationer vil ikke vise en video, der er så grundig og langsom (og over 29 minutter lang). Karsten Biering fortsætter sit arbejde med at vise uddøende erhverv, mens han opmuntrer yngre universitetsfolk til at kaste sig over de blomstrende brancher. I øjeblikket er hans studenter ved at dokumentere cafeer, som – hvad man er blevet grundig belært om i denne video – er noget helt andet end kaffebarer.

Anne-Lise Walsted

“Ud i det uvisse”

Henning Grelle og Irene Odgaard: Ud i det uvisse. Samarbejde på arbejdsmarkedet 1862 til i dag. CO-industri 2002, 58 s., ill. ISBN 87-91080-18-5.

“Ud i det uvisse” er skrevet i forbindelse med projektet “Fleksible organisationer – tillidsrepræsentantens nye rolle”, det såkaldte FLOT-projekt, som har fået økonomisk støtte af Industriens Uddannelsesfond. Irene Odgaard er projektleder i Tillidsrepræsentantudvalget i CO-industri, og Henning Grelle har bidraget med den historiske synsvinkel. Med bogens egne ord er det en kort historisk skildring af vilkår og bestræbelser i samarbejdet mellem arbejdsgiver og arbejdstager. Hensigten er at ruste folk til den ukendte fremtid, der skabes hver dag på den enkelte virksomhed, i

den politiske debat og ved forhandlingsbordet i interesseorganisationerne. Ved at kende fortiden kan vi bedre forstå, hvad vores handlinger i dag kan gøre ved fremtiden. Spørgsmålet er, hvad det er for en fremtid, vi gerne vil have.

Den historiske gennemgang starter med næringsfriheden i 1862, går via socialismens gennembrud i 1871, Septemberforliget og introduktionen af det fagretlige system og tillidsrepræsentantens historie frem til moderne tid med diskussionerne om økonomisk demokrati. Der sluttes med et forholdsvis stort afsnit om arbejdets udvikling de seneste 25 år, heriblandt “det udviklende arbejde”, og et bud på den uvisse fremtid.

Publikationen kan bestilles hos CO-industri, tlf. 3363 8000 eller co-industri@co-industri.dk.

Anne-Lise Walsted

Folkebevægelsens historie

David Helin: 30 år i folkestyrets tjeneste. Om Folkebevægelsen mod EU's historie 1972-2001. Grevas Forlag 2002. 220,- kr., 336 s., ISBN 87 7235 814 9

Bogen er en fremstilling af Folkebevægelsens historie. Hovedvægten er lagt på organisationens virke efter 1990, hvilket er en fornuftig disposition, for så vidt som dette ikke tidligere er beskrevet. Opbygningen er baseret på begivenheder i den kronologiske rækkefølge, de forekom, men afbrudt af en række erindringer forfattet af forskellige kendte og mindre kendte deltagere i Folkebevægelsen til forskellig tid. Ifølge forfatteren

er det gjort for at gøre fremstillingen “endnu mere konkret og levende”. Det er måske et temperamentsspørgsmål, om man kan lide ideen. Nogle af erindringerne strækker sig over adskillige sider, således at de tenderer til at få deres eget liv i forhold til hovedteksten, og det kan måske gøre det vanskeligt at følge tråden. Til gengæld er de ganske interessante som udtryk for de inkarnerede unionsmodstanderes verdensbillede. På trods af deres indbyrdes meningsforskelle udstråler de nemlig alle en fantastisk ensartethed med hensyn til den klippefaste overbevisning om at kæmpe for en god sag.

Det er helt i bogens ånd, hvilket forfatteren melder klart ud allerede i indledningen. Her gør han det helt klart, at han til fulde deler Folkebevægelsens anskuelser af den europæiske integrationsproces som værende etentydigt onde og af den danske deltagelse som værende muligjort af “de til tider ganske rystende midler, som de danske politiske magthavere har benyttet sig af”. At det forholder sig sådan, fremstår som et faktum, der ikke kræver nogen dybere argumentation eller bevisførelse. Det banaliserer ikke blot handlingen af integrationsprocessen og den danske Europapolitik, men også forståelsen af modstanden. Folkebevægelsen er på forhånd ophøjet til at være demokratiets, danskhedens, folkets og andre ædle sagers forkæmper. Det bevirker, at alle dens mange nuancer udviskes, og at læseren aldrig præsenteres for overvejelser over alternativerne.

Nogle gange strejfes problemet med DKP's stærke placering frem til 1990, men DKP var og

er jo langt fra Folkebevægelsens eneste politiske kratluskere med ganske eksklusive synspunkter. Man får ikke nogen forklaring på, hvilken rolle alle disse spiller, hvordan de spiller den, og hvordan deres indbyrdes forhold har præget Folkebevægelsen. Det er ellers helt afgørende, at den stund dens ledelse til alle tider har været fuldstændig domineret af dem.

Forfatterens formål med bogen er "en, forhåbentligt, hjælpende hånd til Folkebevægelsen". Måske vil den tjene hertil ved at styrke fællesskabsfølelsen. Kritisk sans og analyse er ikke dens stærke side.

David Helin gør indledningsvist opmærksom på, at litteraturen om den organiserede danske EF/EU-modstand er meget sparsom. Der findes dog mere end han har benyttet. For en god ordens skyld burde han i hvert fald have inddraget Hans Martens' grundige "Danmarks ja, Norges nej" fra 1979.

Søren Hein Rasmussen

Norge og Rusland/ Sovjetunionen

Arbejderhistorie. Årbok for Arbejderbevegelsens Arkiv og Bibliotek 2002, Oslo 2002, ISSN 0801-7778, ISBN 82-90759-19-3, 242 s., ill.

Den norske pendant til nærværende tidsskrift er den årbog, som Arbejderbevegelsens Arkiv og Bibliotek i Oslo udgiver. I år har Arbejderhistorie temaet "Norge og Rusland/Sovjetunionen". I en række interessante artikler vises det tydeligt, hvilken omvæltning åbningen af de russiske arkiver har betydet.

Ikke mindst to artikler af historikeren Ole Martin Rønning viser perspektiverne i brugen af de nye kilder. I den ene artikel behandler han norsk-russiske forbindelser i mellemkrigstiden, både diplomatiske og økonomiske relationer, mulighederne for norske arbejdere i Sovjet, arbejderdelegationer og ikke mindst forbindelsen via Komintern-NKP, fx i form af uddannelse af kadrer. Rønnings anden artikel handler om NKPs parole fra 1925 om at danne et norsk Labour Party af Det norske Arbeiderparti (DnA), NKP og Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti (NSA). Han viser, at Komintern faktisk havde til hensigt at genskabe enheden i den norske arbejderbevægelse, som Komintern selv havde splittet så effektivt. Til gengæld var det så som så med realismen i parolen.

Artiklerne spænder vidt: årbogen åbner med en oversigtsartikel af Åsmund Egge og Terje Halvorsen om partirelationerne fra 1917-1991, fra dengang fremtrædende russiske bolsjevikker som Bukharin var i immigration i Norge over den periode, hvor DnA gik ind i Komintern til et stormfuldt ægteskab, som sluttede i 1924 med skilsmisse og dannelsen af NKP til relationerne til NKP. Artiklen er også en oversigt over nogle af de vigtige diskussionstemaer i NKPs historie mellem norske historikere. Fra det overordnede til det personlige: Morten Jentoft har skrevet en lille fascinerende historie om forstmanden Erik Tandberg, som i 1922 bosatte sig i Rusland, og som i 1937 blev kværnet ind i den store terror-maskine og blev idømt 10 års tvangsarbejde. Han overlevede og døde i Sovjet i 1962.

Resten af temaet handler om

kulturelle relationer. Stig Audun Hansen skriver om forfatteren og journalisten Otto Luihn, som bl.a. stod bag *Arbeidermagasinet*, en nyskabelse blandt arbejdermedierne, som blev en klar kommerciel succes. Luihn havde nære forbindelser til Sovjet og var én af Sovjets vigtige kanaler i mellemkrigstiden i Norge. Lill-Ann Jensen skriver om indflydelsen fra sovjetisk teater og propagandaarbejde og andre moderne former i norsk arbejderbevægelse i 30'erne. Endelig skriver Geir Bentzen en interessant historie om de norske ven-skabsforeninger Sovjet-Unions Venner, Norsk-Russisk Kultursamband og den efter anden verdenskrig dannede Norsk-Russisk Samband. På baggrund ikke mindst af russiske kilder kan man nu også tegne et billede af russernes interesser i og vurderinger af de forskellige foreningers arbejde. Bentzen, som arbejder på et større projekt om kommunismen og kulturen, har også skrevet en lille Nordahl Grieg-biografi med fokus på hans forhold til kommunismen og Sovjet.

Årbogen indeholder også artikler uden for temaet. Nærmest dette står en stor biografi om den fascinerende norske kommunist Sigurd Simensen, som i 1918 kom til Danmark som repræsentant for de norske arbejderråd, men blev smidt ud som farlig for landets sikkerhed. Der er i det hele taget meget nyt stof og nye synsvinkler i den nye årbog, der som sædvanlig holder et højt niveau.

Morten Thing

Hvem har magten?

Susanna Hedenborg og Ulla Wikander: *Makt och försörjning. Studentlitteratur, Lund 2003, 223 s., 231 SEK. ISBN 91-44-04220-5.*

Bogen om magt er blevet til, fordi for de to forfattere savnede en samlet oversigt over emnet for et grundkursus på Stockholms universitet, *Kvinder, mænd, magt og forsørgelse*. Den bygger på al tilgængelig litteratur og i sidste ende på egne erfaringer fra feminismens "anden bølge" i 1960'erne og 70'erne.

Kurset var opdelt i et struktureret og et indvidorienteret plan; på det første fremlagdes de større udviklingslinjer med fokus på de problemer og kampe, det ujævnbyrdige forhold mellem kvinder og mænd har givet anledning til på arbejdsmarkedet, i familie- og husholdsrelationer og på den politiske arena fra slutningen af 1700-tallet til i dag. Her påvistes strukturer, som har undergået forandringer eller har levet videre. Det andet plan havde fokus på enkelte kvinder og mænd, som gennem deres liv og virke har haft betydning inden for det omgivende samfund og dets normer i den pågældende periode.

Bogen er en veloplagt gennemgang af historien set ud fra en kvindesynsvinkel fra midten af 1700-tallet. Overskriften "Blodsband och nära relationer. Familiens historia från mitten av 1700-talet till slutet av 1800-talet" dækker over emner som familie og hushold, at være far, mor og børn, den enlige mor, magtrelationer i familien, at blive stor, plejebørn og adoptioner. Det fører videre til mænds og kvinders arbejde i det førindustrielle bondesamfund og i det

industrialiserede samfund i 1900-tallet. Hele vejen fremdrages kvindernes konkrete muligheder og samfundets holdning til deres rolle.

Forsorgens historie set fra kvindernes synsvinkel viser det svenske samfunds udvikling fra velgørenhed til velfærdsstat og er bogens vægtigste afsnit. Det giver mange nye nuancer i velfærdsstatens baggrund.

Det sidste store kapitel drejer sig om svenske kvinders organisering og kamp for arbejde, stemmeret og ret til at bestemme over deres egen krop. Bogen slutter med optimistisk at lægge op til en tredje bølge inden for kvindekampen efter den første i begyndelsen af 1900-tallet og den anden i 1960'erne og 70'erne. Kvindesagen er nu splittet op i forskellige sager.

I bogens sidste 50 sider virker de mange detaljer måske lidt overvældende for et dansk publikum, men tanken melder sig, om vi har en lignende sober beretning, skrevet af deltagere selv, om danske forhold. For et dansk publikum er det nok især de første 168 sider, der giver en ny vinkel på historien. Hvis man ikke er til klassiske fremstillinger af gendertory, men trænger til en forfriskende nyfremstilling, kan bogen anbefales. Den bygger på gamle og de nyeste undersøgelser og materiale, men gennemfører at bringe kvindespecifikke synsvinkler på historie og samtidsforhold.

Anne-Lise Walsted

Arbeiterlied – Arbeitergesang

Inge Lammel: *Arbeiterlied – Arbeitergesang. Hundert Jahre Arbeitermusikultur in Deutschland. Aufsätze und Vorträge aus 40 Jahren 1959-1998. Mit einem Geleitwort von Günter Benser, Henrich & Henrich, Teetz 2002, 319 s., € 24.- ISBN 3-933471-35-4.*

Inge Lammel var fra 1954 til 1985 leder af Arbeiterlied-archiv ved Akademie der Künste i Berlin. Arkivet var i hele sin levetid en lille institution med få ressourcer, men havde i de ca. 35 år indtil 1990 indsamlet betydelige mængder af trykt og utrykt materiale, noder, sangbøger, erindringer (længe før "oral history" blev anerkendt som en særlig form af materiale), gramofonplader og bånd etc. – en indsats, som Inge Lammel stod i spidsen for fra arkivets oprettelse. I 1990 blev arkivet lukket, til trods for at det på daværende tidspunkt var centrum for en levende forskning ikke kun i DDR, men også Vesttyskland. Også denne del af forskningen i arbejderbevægelsens udvikling er nu stort set gået i stå; et af formålene med at udgive dette bind er at give en kommende ny interesse et udgangspunkt.

Lammel havde fra begyndelsen indset betydningen af at gøre materialet levende, at medvirke ved genopbygningen af en musikkultur, som brutalt var blevet afbrudt af det nazistiske styre 1933-1945. Det faldt principielt i god jord i DDR, fremhæver historikeren Günter Benser (den i 1990 nyvalgte direktør for det tidligere Institut for marxismeleninisme) i sit tankevækkende og selvkritiske forord; omsætningen fra officiel velvilje til ud-

viklingen af en levende tradition stødte imidlertid mod en mur af ligegyldighed fra de ledende lag. De viste deres reverens for en heroisk fortid, men kunne ikke bruge den politisk, og derfor stivnede mange af de kulturelle udtryksformer – arbejdersang udvikledes til skønsang. Denne dobbeltnatur er kendetegnende for mange fænomener i DDR, mener Benser.

I det foreliggende bind antydes kun få steder, at Arbeiterliedarchiv også havde interesse i indsamlingen af protestsange fra Vesteuropa og USA, at Lammel havde kendskab til udviklingen dér (i nazitiden levede hun i England). Der er ingen analytiske overvejelser om, hvorvidt der var en sammenhæng mellem på den ene side den vestlige protestsang, der jo kan ses som en videreudvikling af arbejdersangen, og på den anden side udviklingen af sangkulturen i DDR-ungdomsorganisationen *Freie Deutsche Jugend*, der i lang tid havde funktion som organ for protestsange. Det betyder ikke, at Lammel ikke har beskæftiget sig med disse emner, men kun at de ikke har fundet plads i dette udvalg – f.eks. er teksteftet til “Unser Leben im Lied. 30 Jahre DDR” fra 1979 en gennemgang af arbejdermusik-bevægelsen fra begyndelsen til FDJs sanggrupper. Også i andre artikler har Lammel analyseret FDJ-sanggruppernes adaption af de socialistiske traditioner – det er derfor ærgerligt, at bibliografien ikke også omfatter hendes artikler.

De 15 tekster, der på nær én om revolutionssangene fra 1848 (nr.11), stammer fra DDR-tiden, har en tydelig indre sammenhæng, (hvilket understreges af krydshenvisninger teksterne imellem). Der er kun enkelte

gentagelser, og i deres helhed giver teksterne et godt overblik over denne traditions udvikling indtil 1945. Den indledende artikel er en slags status over Arbeiterliedarchivs udvikling i det første årti, som bliver ført videre i to andre om den proletariske sang som udtryk for arbejdernes livsopfattelse og om sangenes betydning i koncentrationslejrene (nr. 8 og 9). I artiklen “Zum Verhältnis von Arbeiterlied und Volkslied” (nr. 2) søges disse to typer af sange kategoriseret, en kategorisering som spiller en rolle i adskillige senere bidrag. Forskellen mellem de to typer ophæves dog tendentielt igen under bestemte forhold, f.eks. i koncentrationslejrene og i modsætningsbevægelsen (nr. 9 og 10). Såvel i denne artikel som i den om den proletariske sang vurderes arbejderklassen principielt som monolitisk (s. 44, s.152: Der Arbeiter, den Arbeitern osv.), en vurdering som ikke findes i andre tekster, hvor de indre modsætninger i arbejderklassen – specielt de politiske – understreges.

Den dialektiske enhed mellem arbejdersang, arbejderbevægelse og politisk kamp fremgår klart i artiklerne om arbejdersangenes og arbejderkorenes rolle i bevægelsens første årtier (det er bl.a. i disse tekster, at paralleller til udviklingen i andre lande kan findes, og som gør at bindet har betydning udover specifikt for den tyske arbejderbevægelse). Lammel undersøger i disse artikler (nr. 3 – 6) især de kor, som samarbejdede i Deutscher-Arbeiter-Sängerbund, og de modsætninger der allerede før 1.verdenskrig opstod i denne store sammenslutning mellem den politisk aktive del og de overvejende kulturelt interesserede. Modsæt-

ningerne nåede et højdepunkt i mellemkrigstiden i KPD’s ultravenstreperiode (Klasse-modklasse-parolens tid), men diskussionen førtes åbenbart i lige så høj grad inden for den socialdemokratisk dominerede del af arbejdersangbevægelsen. Imidlertid kom en væsentlig del af fornyelsen i repertoiret fra den kommunistiske bevægelse, og specielt spillede Hanns Eisler en betydelig rolle – udover at hans rolle analyseres i en selvstændig artikel (nr. 7), henvises der til ham mange steder i hele artikelsamlingen.

Tre sange undersøges selvstændigt: *Brüder seht die rote Fahne* (Hold the fort), *Dem Morgenrot entgegen* og *Internationale* – den sidste fik et afgørende gennembrud på den Internationale socialistiske kongres i København (s. 211) – (nr. 12-14). I artikel 11 analyseres revolutionssangene fra 1848 inklusive en aktualisering fra omkring 1975 og i artikel 15 de franske revolutionssanges reception i den tyske arbejderbevægelse. Desværre standser artiklen omkring 1920 og får således ikke inddraget den nye indvirkning især i Vesttyskland i 1960erne i sammenhængen.

Endelig publiceres en omfattende dokumentation om den internationale revolutionære musikbevægelse i årene 1932-1936. Internationales Musikbüro (IMB) med Hanns Eisler som en af de dominerende personligheder fik ingen lang levetid – årsagen tilskrives stalinismen – og dets aktiviteter var begrænsede. IMBs indflydelse uden for Sovjetunionen var ikke stor. Selvom der i USA fandtes en omfattende folkelig arbejdersangkultur, havde IMBs medlemsorganisation, Workers’ Music League, kun be-

grænset kontakt til denne (s. 242-246). Desuden havde IMB indflydelse i de tysktalende områder i Frankrig og Tjekkosllovakiet, hvor det i 1935 lykkedes at gennemføre to store antifascistiske sangerstævner i folkefrontens tegn. Folkefrontsperioden havde foruden sin umiddelbare politiske virkning en anden længevarende effekt, i dette tilfælde omdannelsen af selvstændige arbejdermusikbevægelser til almene musiksammenslutninger (s. 280, 282). Det ville have været værdifuldt at få denne sammenhæng problematiseret, som det f.eks. gøres for intellektuelles, kunstneres og politikeres forhold til Sovjetunionen i mellemkrigstiden (s. 307, note 190). I forbindelse med det første stævne henvises bl.a. til avisen *Neue Welt* i Strasbourg (s. 262-63), som allerede på det tidspunkt var finansieret af Det Tredje Rige, men åbenbart endnu gav udtryk for arbejderstandpunkter – avisen var oprindelig kommunistisk. Der fandtes kontakter i andre lande – f.eks. Sven Møller Kristensen i Danmark – men planerne om udvikling af en revolutionær bevægelse forblev stort set planer. Det er imidlertid vigtigt, at der med denne dokumentation for første gang er fremlagt en tekst om denne indsats. Eislers arbejde i IMB var væsentlig og har betydning for hans biografi.

Et af de helt centrale spørgsmål i artikelsamlingen er forhold vedrørende arbejdersangens og arbejderkorenes udvikling; der spørges, om de generelt havde fornyet sig enten i sangenes form eller indhold, dvs. om det var en tradition, der var værd at videreføre, eller om denne form var bundet til en tidsbestemt periode (1800-tallet) og allerede

døende i mellemkrigstiden? Arbejderkorene i de vesteuropæiske lande i dag har tilsyneladende ingen funktion i udviklingen af arbejderkulturen; her er skønsangen dominerende. Benser berører spørgsmålet i introduktionen, idet han henviser til opløsningen af arbejdermiljøer i 1920'erne, hvor nye former for masse- og fritidskultur begyndte at gøre sig gældende (og – kan man tilføje – 1950'erne og 1960'erne, hvor mange arbejdere flyttede ud af deres gamle boligkvarterer til nye omgivelser, som ligeledes bidrog til opløsningen af arbejdermiljøer, en erfaring som måske ikke har været så fremtrædende i DDR).

Det er spørgsmål, som Lammell kommer ind på i flere af teksterne og i dokumentationen om IMB. Arbejderkor havde en væsentlig funktion i bevægelsens første fase, de var en agitatorisk form som umiddelbart slog an og bidrog til at styrke sammenholdet i den opstående arbejderbevægelse. Problemet var at finde egnede tekster og kompositioner til arbejderkorene, så disse kunne varetage en funktion i arbejderbevægelsen udover denne første fase, til trods for at omstændighederne var forandret. Lammell sætter dette ind i udviklingen af arbejderoplysningen, dvs. en politisk relevant arbejderoplysning. Dermed berører hun hele arbejderbevægelsens udvikling og den splittelse, der udviklede sig i bevægelsen mellem de revolutionære og de reformsøgende, som de to retninger kaldtes i Danmark i 1889-90. Problemet var stort, fordi arbejderbevægelsen i udviklingen af sin egen kulturelle position dels måtte støtte sig på de bedste elementer i den overleverede kultur (det var, som Lammell gør rede

for i artiklerne om Beethoven og Händel-reciperingen, ikke noget problem) og samtidig udvikle nye elementer og former, der gav udtryk for bevægelsens egen politiske og kulturelle holdning. Det viste sig i det mindste på musikkens område at være vanskeligt. En af de første arbejderkomponister – Gustav Uthmann – fastholdt korene som en del af bevægelsen og udarbejdede korværker med et politisk indhold. Disse var imidlertid på et kunstnerisk set ringe niveau, men var afholdt af sangerne, som Lammell dokumenterer, pga. af deres politiske indhold.

I mellemkrigstiden blev skisættet mellem den politiske *Kampflied* eller *Tendenzlied* og det kunstneriske mere udpræget; det var kun til en vis grad sammenfaldende med splittelsen mellem socialdemokrater og kommunister. Oppositionen i Arbeiter-Sängerbund bestod af både socialdemokrater og kommunister. De kommunistiske kor udgjorde kun et mindretal af oppositionen og var, som Lammell påpeger, præget af revolutionær utålmodighed. Hun redegør imidlertid ikke for årsagerne til de revolutionære sangeres utålmodighed, dvs. hun berører ikke det tyske kommunistpartis og Kominterns politisk-teoretiske udvikling i ultravenstreperioden og senere i folkefrontsperioden, hvor der blev udviklet en ny form for fejlvurderinger. Det er i øvrigt ikke entydigt, hvordan den kommunistisk influerede sangeropposition agerede i ultravenstreperioden. I oppositionens retningslinjer afvist det at splitte Arbeiter-Sängerbund i modsætning til, hvad der blev gennemført på det faglige område (s. 300, note 107).

Der var afgjort et sammenfald

mellem hovedretningen i Arbeiter Sängerbund og den apolitisk-kunstneriske sangtradition. Hovedretningen var ganske vist politisk set socialdemokratisk, men havde ingen interesse i at agere politisk – det blev helt udpræget i efterkrigstiden, hvor de tyske arbejder-sangere afbrød enhver forbindelse med den øvrige arbejderbevægelse (og i lighed med arbejdersportbevægelsen opgav sin selvstændige eksistens). Denne funktionsløshed, som gjorde sig gældende for den kunstnerisk-apolitiske retning, har ydet et væsentligt bidrag til tilbagegangen for arbejderkorene: hvis man bare ville synge, kunne man jo lige så godt gå ind i de borgerlige foreninger. Arbejderkultur er kun emancipatorisk, når den samtidig er politisk. Også i Danmark kan der findes eksempler på denne udvikling.

Men også i DDR har den traditionelle arbejdersangs skæbne været at udvikle sig hen imod funktionsløshed, til den rene skønsang som anført ovenfor. Det fremgår ikke af bidragene, at det forholdt sig sådan, så det er et emne, der fortsat er åbent for diskussion. Det gælder også for andre problemer – Lammels artikel-samling er et vigtigt udgangspunkt for, at denne diskussion kan føres, samtidig med at den er en central inspirationskilde for forståelsen af arbejdersangens betydning og rolle op til 1945. Bindet kan med fordel læses parallelt med en anden af Lammels publikationer "Arbejtermusikkultur in Deutschland 1844-1945. Bilder und Dokumente", Leipzig 1984.

Gerd Callesen

Bonapartisme

Klassen-Revolution-Demokratie. Zum 150. Jahrestag der Erstveröffentlichung von Marx' Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte – Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge 2002 – Argument Verlag, Berlin-Hamburg 2003, 308 s. € 17.90, ISBN 3-88619-689-5

De europæiske revolutioner 1848/49 havde forskellige efterspil i de enkelte stater. I Frankrig gennemførte Louis Bonaparte sit statskup i december 1851, og nogle måneder senere udgav Marx "Louis Bonapartes 18. Brumaire" i New York. Skriftet er en af de hyppigst trykte udgivelser fra Marx' hånd og skal læses sammen med andre udgivelser af ham selv og Engels, hvori de dels sammen, dels hver for sig analyserede revolutionerne, deres følger og perspektiverne for den kommende tid. Til disse udgivelser hører udover den 18. Brumaire især "Henvendelse fra Centralledelsen til Forbundet, marts 1850", "Klassekampene i Frankrig 1848/50" og "Revolution og Kontrarevolution i Tyskland". I anledningen af 150-året for skriftets udgivelse afholdtes en konference i Berlin i april 2002 og oplæggene fra denne præsenteres i bindet sammen med enkelte andre artikler, således fortsættelsen af Michael Krätkes omfangsrige diskussion af *Kapitalen* ("Hier bricht das Manuskript ab". Hat das *Kapital* einen Schluss?), hvor han stiller spørgsmålet, om værket er afsluttet, eller snarere foreslår han, at man skal arbejde videre med det, således som også Marx havde til hensigt. Krätke tilslutter sig tydeligvis ikke den tendens, der mener, at Marx havde opgi-

vet ævred og ikke magtede at arbejde videre med sit hovedværk. Der er her tale om en væsentlig diskussion, som føres videre i dette bidrag. Bogen indeholder endvidere et par bidrag, som hører hjemme i småtingsafdelingen, men især bliver den 18. Brumaires betydning diskuteret – skriftet som har leveret grundlaget for bonapartisme-teorien.

I vurderingen af skriftet – og for den sags skyld de andre nævnte – bør man holde sig for øje, at Marx med Engels' ord "først og fremmest var revolutionær". Revolutionen i 1848/49 og hans indsats i den var en grundlæggende erfaring for ham. Han var allerede tidligere begyndt at distancere sig fra de opfattelser, som tilskrives "den unge Marx", og efter revolutionens afslutning var den nye teori færdig udarbejdet for det praktiske arbejdes vedkommende – den økonomiske teori arbejdede han videre med, også efter at 1. bind af *Kapitalen* udkom. Det bliver tydeligt i de bearbejdnings, han foretog i de senere udgaver af 1. bind, ligesom arbejdet med manuskripterne til bind 2 og 3 videreførtes (se hertil den oven for nævnte artikel af Krätke med henvisninger til anden litteratur).

"Louis Bonapartes 18. Brumaire" har været udgangspunktet for udviklingen af bonapartisme-teorien, som i forbindelse med fascismens erobring af magten i mellemkrigstidens Europa var genstand for forsøg på en aktualisering, dvs. at anvende de centrale kategorier i Marx' analyse på samtiden. Austromarxisten Otto Bauer udgav skriftet, hvori han påpegede visse fælles karaktertræk i bonapartismen og fascismen. Før han havde August Thalheimer været på banen, og også Trotzki har bi-

draget til denne diskussion. Efter 1945 blev skriftet genopdaget – ikke som en klassiker-tekst, som stod i de Udvalgte skrifter, men som et instrument til forståelse af den igen forandrede samtid: det parlamentariske demokratis svagheder og muligheder.

Bidragene på konferencen er meget forskellige og også indbyrdes modsætningsfulde. Eksempelvis hævder Diethard Behrens, at Marx' skrift kom til offentlighedens kendskab gennem Thalheimers udvikling af bonapartisme-tesen, mens der i introduktionen og i et bidrag om den franske udgave af den 18. Brumaire (Renate Merkel-Melis) netop henvises til adskillige andre genoptryk efter 1869. Behrens henviser ved gennemgan-

gen af Thalheimers tese i øvrigt kun til sekundærlitteratur, selv om Thalheimers tekst er let tilgængelig, som det f.eks. fremgår af Peter Rubens' forsøg på at videreudvikle Thalheimers bidrag og anvende tilgangen på DDRs udvikling. Thomas Marxhausen om forholdet mellem marxisme og arbejderbevægelse er et relevant diskussionsoplæg og specielt også Hermann Klenner om juridiske/konstitutionelle forhold, som havde betydning for skriftets bidrag til den almene teori, har væsentlig interesse. Mark Cowling diskuterer pjalteproletariatet som en social gruppering og kommer til den slutning, at man med fordel kan give afkald på denne kategori – men da han også mener, at Black

Panther Party var de mest troværdige socialister i USA i tiden efter 2. verdenskrig, kan hans synspunkter ikke forblive uproblematiserede. I bidraget fortsætter han en diskussion af Charles Murray og hans vurderinger af underklassen (Cowlings artikel udkommer formentlig til efteråret i *Studies on Marxim* 9).

Også dette bind indeholder en række vigtige teoretiske bidrag, og selv om enkelte af bidragene, f.eks. William Fr. Drischler spekulative opfattelse af 1800-tallets politiske historie, måske ikke burde have været bragt, så er det værd at følge med i denne årbog.

Gerd Callesen